

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ҒТАХР/МРНТИ/IRSTI: 03.91.93

ӘӨЖ/УДК/UDC 930.2

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.018>

С.А. Тулеубаева¹, Ж.М. Сабитов², А.М. Ташкараева³

¹Филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,

Астана, Қазақстан Республикасы

E-mail: samaltu@mail.ru

²Философия докторы (PhD), Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты,

Астана, Қазақстан Республикасы.

E-mail: babasan@yandex.ru

²Философия докторы (PhD), Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты,

Астана, Қазақстан Республикасы

E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru

**«1260-ЖЫЛДАРДАҒЫ ХУЛАГУ ЕЛХАННЫҢ ӨМІРІН ЗЕРТТЕУДЕГІ
«ЗУБДАТ ӘЛ-ФИКРА» ЕҢБЕГІНІҢ ДЕРЕКТЕМЕЛІК МАҢЫЗЫ**

Аңдатпа

«Зубдат әл-фикра» еңбегі Елхан мемлекеті мен Мәмлүк Египетінің өзара қатынастарын, Берке мен Хулагу хандар арасындағы соғыстарды және ислам әлемінің саяси құрылымындағы өзгерістерді зерттеуде аса құнды тарихи дереккөз болып табылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – 1260-жылдардағы Хулагу Елханның өмірі мен билік қызметіне қатысты мәліметтерді кешенді түрде талдап, олардың тарихи және деректанулық маңызын айқындау. Мақалада Хулагу ханның Бағдатты алудан кейінгі саяси әрекеттері, Аббас халифатының қайта қалпына келтірілуі, әл-Хаким Биамриллахтың билікке келуі және Берке ханның исламды қабылдауы сияқты деректердің мазмұны мен баяндау ерекшеліктері араб дереккөздері негізінде салыстырмалы түрде қарастырылады.

Зерттеу барысында «Зубдат әл-фикра» еңбегіндегі ғылыми айналымға бұрын толық енгізілмеген үзінділер алғаш рет аударылып, мәтіндік және деректанулық тұрғыда талданды. Бұл мәліметтер Хулагу дәуірінің хронологиялық желісін нақтылауға, оның Мәмлүк Египетімен, Жошы ұлысымен және ислам әлемімен саяси-идеологиялық байланыстарын жаңаша пайымдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдістемелік негізін деректің сыртқы және ішкі сын тәсілдері, мәтіндік салыстыру және тарихи реконструкция әдістері құрайды. Алынған нәтижелер XIII ғасырдың екінші жартысындағы Елхан мемлекетінің саяси тарихын жаңа қырынан бағалауға және Хулагу тұлғасының исламдық өркениеттегі тарихи орнын айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Зубдат әл-фикра, Хулагу Елхан, Берке хан, Байбарс ад-Дауадар, әл-Хаким Биамриллах, Мәмлүк Египеті, Елхан мемлекеті, XIII ғасыр, деректану, ислам әлемі.

Алғыс. Жұмыс Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды (жоба № AP26103827).

С.А. Тулеубаева¹, Ж.М. Сабитов², А.М. Ташкараева^{3*}

*¹Доктор филологических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Республика Казахстан
E-mail: samaltu@mail.ru*

*²Доктор философии (PhD), Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Республика Казахстан
E-mail: babasan@yandex.ru*

*³Доктор философии (PhD), Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Республика Казахстан
E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru*

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТРУДА «ЗУБДАТ АЛЬ-ФИКРА» В ИССЛЕДОВАНИИ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХУЛАГУ ИЛХАНА В 1260-е ГОДЫ

Аннотация

Труд «Зубдат аль-Фикра» представляет собой ценный исторический источник для исследования отношений между государством Ильханов и Мамлюкским Египтом, войн между ханами Берке и Хулагу, а также трансформаций политической структуры исламского мира.

Цель исследования - проанализировать сведения, содержащиеся в данном труде, относящиеся к жизни и правлению Хулагу Илхана в 1260-е годы, и определить их историческое и источниковедческое значение. В статье рассматриваются политические действия Хулагу после взятия Багдада, восстановление Аббасидского халифата, воцарение аль-Хакима Би-амриллаха и принятие ислама ханом Берке. Особое внимание уделяется содержанию и особенностям изложения этих событий в арабских источниках в сравнительном контексте.

В ходе исследования впервые были переведены и проанализированы в текстологическом и источниковедческом аспектах фрагменты труда «Зубдат аль-Фикра», ранее не введенные в научный оборот. Эти сведения позволяют уточнить хронологию эпохи Хулагу, переосмыслить его политико-идеологические связи с Мамлюкским Египтом, Улусом Джучи и исламским миром в целом.

Методологическую основу работы составляют методы внешней и внутренней критики источников, текстологического сравнения и исторической реконструкции. Полученные результаты дают возможность по-новому оценить политическую историю государства Ильханов второй половины XIII века и определить место личности Хулагу в истории исламской цивилизации.

Ключевые слова: Зубдат аль-Фикра, Хулагу Илхан, хан Берке, Байбарс ад-Дауадар, аль-Хаким Би-амриллах, Мамлюкский Египет, государство Ильханов, XIII век, источниковедение, исламский мир.

Благодарность.

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (проект № AP26103827).

S.A. Tuleubayeva¹, Zh.M. Sabitov², A.M. Tashkarayeva³

¹Doctor of Philological Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: samaltu@mail.ru

²Doctor of Philosophy (PhD), Research Institute for the Study of the Ulus of Jochi,
Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: babasan@yandex.ru

³Doctor of Philosophy (PhD), Research Institute for the Study of the Ulus of Jochi,
Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru

THE SOURCE-CRITICAL SIGNIFICANCE OF THE WORK “ZUBDAT AL-FIKRA” FOR THE STUDY OF THE LIFE AND REIGN OF HULAGU ILKHAN IN THE 1260S

Abstract

The work “Zubdat al-Fikra” serves as a valuable historical source for studying the relations between the Ilkhanate and the Mamluk Sultanate of Egypt, the wars between Khans Berke and Hulagu, as well as the transformations in the political structure of the Islamic world.

The aim of the study is to analyze the information contained in this work concerning the life and reign of Hulagu Ilkhan in the 1260s and to determine its historical and source-critical significance. The article examines Hulagu’s political actions after the capture of Baghdad, the restoration of the Abbasid Caliphate, the enthronement of al-Hakim bi-Amr Allah, and Berke Khan’s conversion to Islam. Particular attention is given to the content and stylistic features of these events as presented in Arabic sources within a comparative framework.

For the first time, fragments of “Zubdat al-Fikra” that had not previously been introduced into academic circulation have been translated and analyzed from both textological and source-critical perspectives. These materials make it possible to clarify the chronology of Hulagu’s era and to reinterpret his political and ideological connections with Mamluk Egypt, the Ulus of Jochi, and the broader Islamic world.

The methodological basis of the study consists of external and internal source criticism, textual comparison, and historical reconstruction. The results obtained allow for a new assessment of the political history of the Ilkhanate in the second half of the 13th century and a reevaluation of Hulagu’s place in the history of Islamic civilization.

Keywords: Zubdat al-Fikra, Hulagu Ilkhan, Khan Berke, Baybars al-Dawadar, al-Hakim bi-Amr Allah, Mamluk Egypt, Ilkhanate, 13th century, source studies, Islamic world.

Acknowledgment.

This research was carried out with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (project No. AP26103827).

Кіріспе

XIII ғасырдың екінші жартысы Таяу және Орта Шығыс тарихында түбегейлі өзгерістермен ерекшеленеді. Бағдаттың 1258 жылы алынуы және Аббас әулетінің құлауымен аяқталған оқиғалар тек саяси тұрғыдан ғана емес, өркениеттік деңгейде де бетбұрыс кезең болды. Бұл тарихи үдерістерді өз көзімен көріп, егжей-тегжейлі сипаттап жазған ортағасырлық авторлардың еңбектері қазіргі заманғы деректанулық зерттеулер үшін аса құнды болып табылады. Солардың ішінде Рукн ад-Дин Байбарс ад-Дауадар әл-Мансуридің «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хижра» атты еңбегі ерекше орын алады.

Аталған дереккөзде Хулагу ханның Бағдат жорығы, Аббас халифатының жойылуы, кейіннен халифат билігінің Мысырда қалпына келтірілуі және Берке ханның исламды қабылдауы сияқты оқиғалар егжей-тегжейлі баяндалады. Бұл мәліметтер Елхан мемлекетінің саяси құрылымы мен идеологиялық бағытын түсінуде, сондай-ақ XIII ғасырдағы ислам әлеміндегі билік қатынастарының сипатын анықтауда маңызды рөл атқарады.

Зерттеудің өзектілігі – «Зубдат әл-фикра» еңбегіндегі 1260-жылдарға қатысты деректердің ғылыми айналымға алғаш рет толық әрі салыстырмалы тұрғыда енгізілуімен айқындалады. Бұған дейін бұл дереккөздің жекелеген үзінділері бірқатар автордың еңбектерінде қарастырылғанымен, Хулагу дәуірінің саяси, әскери және діни тарихын сипаттайтын бөлімдер толыққанды талданған жоқ.

Осыған байланысты, XIII ғасырдың 1260-жылдарындағы Хулагу Елханның өмірі мен билік қызметіне қатысты мәліметтерді жүйелі түрде зерделеп, олардың тарихи және деректанулық маңызын айқындау – бүгінгі шығыстану мен ортағасырлық деректану ғылымдары үшін өзекті болып табылады.

Материалдар мен әдістер

«Зубдат әл-фикра» еңбегі XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап еуропалық және ресейлік шығыстанушы-ғалымдардың назарына ілікті. Еңбектің алғаш зерттелуі В.Г.Тизенгаузеннің есімімен байланысты. Ол 1884 жылы еңбектен үзінділерді алғаш орыс тіліне аударып, ғылыми айналымға енгізді [1]. Бұл жарияланым кейінгі зерттеушілер үшін негізгі дерек көзіне айналып, XIII ғасырдағы Иран, Ирак, Жошы ұлысы және Мысыр арасындағы қатынастарды зерттеуде аса маңызды база болды.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап Хулагу мен Мәмлүк Египеті арасындағы байланыстар мәселесіне шетелдік зерттеушілер Д.Морган [2], П.Джексон [3], Р.Амитай [4] және Д.С. Ричардс [5] өз еңбектерінде тоқталды. Олар XII ғасырдағы саяси тарихты баяндауларды салыстыра талдап, Хулагудың ислам әлеміне ықпалын геосаяси тұрғыдан бағалады. Д.Морган зерттеуінде моңғол империясының саяси және әскери құрылымын, сондай-ақ оның Батыс Еуропамен өзара қатынасын жан-жақты талдайды. Хулагу дәуірін Шығыс пен Батыс өркениеттері арасындағы тоғыс кезеңі ретінде сипаттап, моңғол билеушілерінің идеологиялық және дипломатиялық саясатына терең талдау жасайды. Сондай-ақ, П.Джексон моңғолдардың Батыс Еуропа елдерімен саяси, әскери және мәдени байланыстарын кеңінен зерттей отырып, моңғол шапқыншылығының еуропалық өркениетке әсерін тарихи және деректанулық тұрғыдан сипаттайды.

XXI ғасырда А.А.Порсин алғаш рет Байбарс ад-Дауадардың баяндауларын мәтіндік және деректанулық тұрғыдан кешенді түрде зерттеп, Жошы ұлысы, Мәмлүк Египеті және Елхан мемлекеті арасындағы өзара байланыстарға қатысты мәліметтерді салыстырмалы талдау арқылы анықтаған [6]. Ол Рукн ад-Дин Байбарс ад-Дауадар әл-Мансуридің баяндауы мен Рашид ад-Дин, Вассаф және Ибн Тагриберди еңбектеріндегі деректер арасындағы өзара байланыстарды айқындаған. Оның пікірінше, «Зубдат әл-фикра» еңбегі тек мысырлық жылнамалық дәстүрді ғана емес, сонымен бірге Бағдаттың құлауынан кейінгі Таяу Шығыс пен ислам әлеміндегі саяси және діни өзгерістерді бейнелейтін құнды дерек көзі [6, 30-32 бб.]. А.Порсин Байбарс ад-Дауадардың сипаттамалары тарихи шынайылық деңгейі жоғары екенін және XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың басындағы Алтын Орда мен Мәмлүк Египетінің саяси үдерістерін қалпына келтіруде бұл деректің маңызын ерекше атап көрсетеді.

Кейінгі жылдары Ж.М. Сабитов пен С.А. Төлеубаева бұл бағытты жаңа ғылыми деңгейге көтерді. Олардың еңбектерінде Байбарс ад-Дауадар деректерінің түпнұсқалық сипаты мен баяндау ерекшеліктері сараланып, еңбектің қазақ тіліне аудармасы мен түсіндірмелері дайындалды [7], [8], [9]. Сонымен қатар, зерттеушілер «Зубдат әл-фикра» деректерін Жошы ұлысы мен Елхан мемлекеті тарихындағы саяси және діни қатынастарды зерттеудің маңызды дереккөз ретінде қарастырды. Ж.М. Сабитов Байбарс ад-Дауадардың мәтініндегі деректерді салыстырмалы-деректанулық әдіс арқылы талдап, XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда мен

Мәмлүк Египетінің өзара байланысы мен ақпарат алмасу арналарының сипатын ашып көрсетті [7, 554-556 бб.]. Ал С.А. Төлеубаева Байбарстың баяндау тілінің поэтикалық және риторикалық ерекшеліктерін айқындап, исламдық хроникалардағы әдеби-тарихи дәстүрдің «Зубдат әл-фикрада» қалай көрініс тапқанын жан-жақты зерттеді [9, 102 б.].

Сондай-ақ кейінгі зерттеушілердің қатарында Т.Қ. Мекебаев, Ж.Ж. Кумғанбаев және Ж.С.Макашева «Алтын Орданың сыртқы саяси жүйесінің ерекшеліктері (парсы және араб жазба деректері негізінде)» тақырыбындағы мақаласында «Зубдат әл-фикра» еңбегіне сүйене отырып, Берке хан мен Хулагу хан арасындағы саяси және діни қатынастардың эволюциясын талдайды. Авторлар деректе келтірілген 659-661 хижра жылдарындағы (1260-1263 жж.) хат алмасулар мен дипломатиялық байланыстарды мысалға келтіре отырып, Мысыр сұлтаны Бейбарыстың Берке ханға исламдық бірлік тұрғысынан ықпал еткенін атап өтеді [10].

«Зубдат әл-фикра» дерегімен қатар, осы зерттеуде салыстырмалы талдау үшін бірқатар өзге Алтын Орда және Елхан дәуірінің хроникалары да пайдаланылды. Олардың қатарында Рашид ад-Диннің «Жами‘ ат-таварих», Вассафтың «Таджзият ал-амсал», Ибн әл-Асирдің «әл-Камил фит-тарих», Ибн Тагриберди мен ан-Нувейридің еңбектері, сондай-ақ Ибн Халдунның «Китаб әл-‘ибар» атты философиялық шығармасы бар. Бұл деректер салыстырмалы деректану әдісімен қарастырылып, олардың Хулагу дәуіріндегі оқиғаларға берген бағалары мен баяндауы талданды. Вассаф аш-Ширазидің «Таджзият ал-амсар ва тазжият ал-асар» еңбегі Хулагу Елхан дәуіріндегі саяси және әкімшілік құрылымды сипаттайтын аса құнды дереккөздердің бірі болып табылады. Бұл шығармадағы мәліметтер XIII ғасырдың екінші жартысындағы Елхан мемлекетінің саяси тарихы мен ислам әлеміндегі билік қатынастарын кешенді түрде зерделеуге мүмкіндік береді [11].

Жалпы, бұл зерттеу XIII ғасырдың 1260-жылдарындағы Хулагу Елхан билігінің ішкі және сыртқы саяси үдерістерін «Зубдат әл-фикра» дерегі негізінде кешенді түрде зерделеуге, сондай-ақ бұл деректің Алтын Орда мен исламдық Шығыс арасындағы мәдени және саяси байланыстарды түсінудегі рөлін айқындауға бағытталған.

Нәтижелер мен талқылау

Төменде «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хижра» еңбегінен алынған үзінділердің аудармасы және оларға берілген деректанулық түсіндірмелер ұсынылады. Аударманы орындаған – С.А.Төлеубаева, ғылыми түсіндірмелердің авторы – Ж.М.Сабитов, ал мақаланың құрылымдық бөліктерін әзірлеген – А.М.Ташкараева.

Алты жүз алпыс бірінші жыл

Сол жылы әмір Шамс ад-Дин Ақуаш әл-Барли әл-Азизи сұлтан сарайының қақпасына келді. Бұған ол әл-Бира қаласын басып алды, сұлтан жіберген әскермен қақтығысты және оларды жеңіп, тонап, осы күйде кері жіберген еді. Сұлтан оны чбіресе алдап, біресе қорқытып, бірде ақша ұсынып, бірде қысым көрсетіп, кейде түрлі айла-шарғылар жасап, ақырында оны бағынуға көндірді. Сұлтан бұған қатты қуанып, әмір Бадр ад-Дин Бакташ әл-Фахридi Дамаскіге оны қарсы алуға жіберді. Ол Ақуаш пен онымен бірге келген «әл-Азизия» әмірлеріне жол бойында қоныс пен уақытша тұрақтау орындарын ұйымдастырды. Ақуаш келген кезде сұлтан оған әл-Бира қаласына қоса алпыс атты сарбаз беріп, мол сый-құрмет көрсетті – ақша, бағалы маталар, киім-кешек, үйлер, жылқылар және басқа да сыйлықтар тарту етті. Онымен бірге келген адамдарды дәрежесіне қарай сый-сияпатпен қуантты, ал Ақуаштың өзін өзіне жақын тартты. Сұлтан оны кешкі мәжілістердегі сырлас серігі, кеңесшісі әрі дос-жолдасы етті. Біраз уақыттан кейін сұлтан одан әл-Бира қаласынан бас тартуын өтінді. Ақуаштың өтініші бірнеше мәрте қайталанған соң, сұлтан оны қабыл алып, әл-Бираның орнына лайықты өтем берді.

Әмірлердің имам әл-Хаким би-амриллаһқа» адалдық антын беруі туралы мәлімет

Бұл – Абу әл-‘Аббас Ахмад ибн Мұхаммад [ибн әл-Хасан] ибн Абу Бакр ибн әл-Хасан ибн ‘Әли әл-Кубби ибн әл-Хасан ибн халифа ар-Рашид Биллаһ Абу Джа‘фар әл-Мансур ибн әл-Мустаршид Биллаһ Абу Мансур әл-Фадл ибн әл-Мустазхир Биллаһ Абу әл-‘Аббас Ахмад ибн ‘Абдуллаһ әл-Муктада Биллаһ Абу әл-Касим ибн әл-Каим ибн әл-Кадир ибн ат-Та‘и‘ Абу әл-Муты‘ Абу әл-‘Аббас [әл-Фадл ибн әл-Муктадир Биллаһ Абу әл-Фадл Джа‘фар ибн әл-Му‘тадыд Абу әл-‘Аббас] Ахмад ибн әл-Муаффақ ибн Джа‘фар әл-Мутауаккил [ибн Харун әл-Уасиқ] ибн Абу Исхақ әл-Му‘тасым Биллаһ ибн ар-Рашид Харун ибн әл-Махди Биллаһ ибн әл-Мансур Биллаһ Абу Джа‘фар ибн Мұхаммад ибн ‘Әли ибн ‘Абдуллаһ ибн әл-‘Аббас ибн ‘Абдальмутталиб ибн Хашим.

Осы жылы мухаррам айының екінші күні сұлтан оны шақырып, имаматты тағайындау және халифатқа ант бергізу рәсімін өткізді. Бұл іс-шара алдыңғы халифа – имам әл-Мустансир Биллаһтың татарлардың қылышынан шейіт болып, кәпірлер қолынан қаза табуына байланысты жүзеге асырылды. Ол халифа тағына ешкім отырмай, бос қалуын қаламады. Сол себепті аталған имамды атқа мінгізіп, оны Қорғалған (Қасиетті) әл-Джабаль қамалындағы «әл-Камили» атты ұлы сарайға жеткізді. Оны құрметпен отырғызып, өзі де қасына жайғасты. Имамның Аббас әулетінен тарайтын **тектік шежіресі** арнайы дайындалып, көпшілікке ұсынылды.

Сұлтан оған Алланың кітабына, Пайғамбарының сүннетіне, ізгі істерді орындауға (*әл-амр бил-ма‘руф*), жамандықтан тыйылуға (*ән-нахй ‘ан әл-мункар*), Алланың дұшпандарына қарсы соғысуға, Алланың мүлкін әділ түрде қабылдап, оны орнымен жұмсауға, тыйымдарды орнатуға және имамдарға тән діни әрі қоғамдық міндеттерді орындауға, сондай-ақ мұсылмандарды қорғауға ант бергізді. Содан соң сұлтан ел мен халықтың басқару тізгінін халифаның қолына тапсырып, халықты басқаруды сеніп жүктеді. Оған жұртты басқару өкілеттігін беріп, әділдікті орнату ісінде серіктес етті, басқа да мемлекеттік істерді соның қарамағына жүктеп, әділдікті жүзеге асыруды аманат етті. Бұдан соң әмірлер, уәзірлер, қазі, әскербасылар, факихтер және қоғамның түрлі топтарының өкілдері оған ант берді. Осылайша, берекелі рәсім жүзеге асты. Уағдаласқан күннің жұма таңында халифа халықпен бірге қамал ішінде күтба оқып, жамағатпен намаз оқыды.

Халифаның алғашқы құтпасы туралы мәлімет

Барлық мадақ пен шүкіршілік – Аббас ұрпағына беріктік пен айқын билік (захир) орнатқан, әрі олар үшін Өз тарапынан қорғаушы сұлтан тағайындаған Ұлы Аллаға тән. Мен Оны қуаныш пен қайғыда мадақтаймын, әрі дұшпандардан қорғануда жәрдемін тілеймін. Алладан өзге құдай жоқ, Ол жалғыз, Оның серігі жоқ екендігіне куәлік етемін. Мұхаммед – Оның құлы әрі елшісі екендігіне тағы да куәлік етемін.

Алла оған және оның сахабаларына – туралықтың жұлдыздарына, әділдік пен ізгіліктің төрт халифасына, сондай-ақ оның әке жағынан ағасы – қайғысын сейілткен әл-Аббасқа, тура жолдағы имамдардың әкесіне, әділ халифалар мен ізгі жетекшілерге және Қиямет күніне дейінгі барлық ізгі мұрагерлерге сәлемі мен салауатын жаудырсын!

Уа, адамдар! Біліңдер, имамат – Исламның негізгі үкімдерінің бірі. Жиһад – барша мұсылманға парыз. Жиһад туралы білім – бірлік пен келісім арқылы ғана орнығады. Киелі мекендер тек тыйым салынған істер бұзылғанда қорланады, қан тек күнә үстінде ғана төгіледі. Егер сендер исламның дұшпанын көрсеңдер, олардың Бейбітшілік мекеніне баса көктеп кіріп, қан төгуді адал етіп, ерлер мен батырларды, балаларды қырып, халифат әйелдерін қорлап, гаремдерді қор еткенін, тірі қалғандарға азап пен қайғы қалдырғанын білесіңдер. Сол күні аспанды қаптаған жоқтау мен қайғырған дауыстар естілді. Қаншама шейхтардың сақалы өз қанына боялды, қаншама сәбилер жылады, бірақ олардың көз жасы үшін ешкім аянбады.

Сондықтан жеңдеріңді түріп, жиһад парызын қайта жаңғыртуға кірісіңдер! Алладан шамаларың келгенше қорқыңдар, тындандар, бойұсыныңдар және өздерің үшін жақсылық істеңдер. Өйткені Құранда айтылғандай: *«Кім өз сараңдығынан сақтанса, солар – құтылғандар»*.

Дін дұшпандарынан бет бұруға да, мұсылмандарды қорғаудан қашуға да енді сылтау жоқ. Бұл ұлық сұлтан әл-Мәлік әз-Захир – асқақ мырза, білімді, әділ, күрескер, сақшы, дүниенің және діннің тірегі, аз ғана қолдаушысы бар болса да, имамат ісіне жәрдем етті, күпірліктің әскерін олардың үйлерін тінтіп, зұлымдық орнатқаннан кейін қуып шықты.

Оның қамқорлығының нәтижесінде ант беру рәсімі сәтті өтіп, Аббас мемлекеті оның арқасында әскерімен нығая түсті. Сондықтан, құлдарым, осы жақсылық үшін Аллаға шүкір етіңдер, ниеттерінде адал болыңдар, бірі-біріңе жәрдем беріңдер, шайтанның серіктерімен күрес жүргізіндер және жеңіске жетіндер. Болған оқиғадан қорықпандар. Соғыстағы жеңіс өзгермелі, ол құдайға тәуелді. Ғұмыр екі күннен тұрады, бірақ мәңгілікті сенім иелері иеленеді. Құлдық пен пәк ниет арқылы Құдай сіздердің іс-әрекеттеріңді тақуалыққа жеткізсін, иман арқылы жеңістеріңді мықты етсін. Мен өзім үшін, сіздер үшін және барша мұсылмандар үшін Алладан кешірім тілеймін. Сендер де Оның кешірімін тілеңдер, Ол кешірімді әрі мейірімді.

Халифтің екінші хұтбасы туралы баяндау

Барлық мақтау мен мадақ бүкіл әлемдердің Иесі – Аллаға тән. Оның рақымы мен нығметі үшін Оған шексіз шүкірлік білдіреміз. Біз Онымен жүздесер сәтте Оның жалғыз, серігі жоқ, тендессіз Ұлы екендігіне куәлік етеміз. Ол өз пайғамбарларының мөрі Мұхаммедке (с.ғ.с.) жер мен көкте жаратқан жаратылыстарының санына тең береке мен салауат нәсіп етсін. Уа, Алланың құлдары! Сендерге Алладан қорқуды, тақуалықты өсиет етемін. Адамның айта алатын ең көркем насихаты – Патша әрі Төреші Алланың сөзі: «Ей, иман келтіргендер! Аллаға бойұсыныңдар, Елшісіне бойұсыныңдар және араларыңдағы билік иелеріне де. Егер бір нәрсе жайында таласқа түссендер, егер Аллаға және Ақырет күніне сенсендер, оны Алла мен Оның Елшісіне жүгіндіріңдер. Бұл – сендер үшін абзалырақ әрі нәтижелірек». Алла Тағала бізге және сендерге Өзінің Кітабынан пайда нәсіп етсін, сауаптарымызды молайтсын және мені де, сендерді де, барлық мұсылмандарды рақымына бөлесін.

Осыдан кейін халифа сұлтанды рухани жаңғыру мен билік нышандарымен марапаттап, оның мәртебесін айғақтайтын дәлелдермен бекітті. Бұл дәлелдер тізбегі үзілмес рухани желі арқылы Салман әл-Фарисиге, одан әрі хазірет Әли ибн Әбу Тәліпке (оған Алланың разылығы болсын) дейін жалғасады.

Сұлтанның ат-Тур (Тир) қаласына аттануы туралы баяндау

Сол жылы, раби әл-ахир айының жетінші күні сұлтан өз әскерімен және нөкерлерімен бірге Мысыр жерінен жорыққа шықты. Ол Каһира қақпалары маңындағы әл-Тибн мешіті жанында әскерін жинау үшін шатыр тіккен еді. Барлық жасағы жиналған соң, ол сапарға аттанды. Қасиетті қамалда сұлтанның орынбасары етіп әмір ‘Изз әд-Дин Айдмар әл-Халлиді қалдырды.

Газза қаласына жеткенде, ол жерде әл-Мәлік әл-Муғисстың анасын кездестірді, ол әл-‘Адил ибн әл-Камилдің зайыбы болатын. Әйел сұлтанға келіп, ұлы үшін рақым мен кешірім сұрады. Сұлтан әйелмен әңгімелесіп, оған ілесе баратын адам ретінде әмір Шараф әд-Дин әл-Джаки әл-Михмандарды жіберді. Сұлтанның бұйрығы бойынша, егер ол сол жерге жетіп, аялдауды ұйғарса, алдын ала қоныстанатын орынды дайындау тапсырылды. Өлгі кісі әл-Карактан шыққан еді, оның Бисанға келгені туралы хабар жеткенде, қарсы алу үшін сенбі күні, жумада әл-уля айының жиырма жетісінде атқа мінді. Алайда ол жол өткеліне жеткен сәтте, оны және қасындағы адамдарды қоршап алды. Сол түні-ақ тұтқын ретінде Қаһираға аттандырды. Онымен бірге күзетке әмір Шамс әд-Дин Ақсункар әл-Фарқани әз-Захири жіберілді.

Сұлтан әл-Карак қаласына әмір Бадр әд-Дин Байсары [аш-Шамсиді және үй ұстазы, әмір ‘Изз әд-Дин Айдмар әз-Захиридi] жіберді. Олар әл-Карактың билігін қабылдады. Әмір ‘Изз әд-Дин Айдмар сол жерде билеуші өкіл ретінде тұрақтады, ал әмір Бадр әд-Дин Байсары жергілікті істерді реттеп, тұрғындарды тыныштандырған соң қайтып оралды.

Сұлтанның ‘Аккаға [жорық жасау мақсатында] аттануы туралы баяндау

Сол жылы сұлтан ат-Тур (Тир) қаласынан шығып, ‘Аккаға қарай бет алды. Оның жорық құрамында әр он сарбаздан бір атты әскер іріктеліп қосылған еді. Сұлтан өткел маңында өзінің орнына орынбасар ретінде әмір Шуджа‘ әд-Дин Тугрильаш-Шиблиді қалдырды. Сонымен, джумада әл-ахир айының төртінші жексенбі түнінің ортасында атқа мініп, жорыққа шықты. Ол ‘Акка қаласынан ары орналасқан аңғар (уади) өңіріне жетіп, қаланы құрлық жағынан қоршауға алды.

Қаладан алыс емес жерде франктер орналасқан мұнара бар еді. Сұлтан ол жерге бір топ жауынгерін жіберіп, мұнараны қоршауға бұйрық берді. Қоршауда қалған франктер қарсылық көрсете алмай, кешірім мен амандық сұрап, берілгендерін білдірді. Мұнараның айналасындағы ағаштар өртеліп, ондағы тоғайлар мен бұталар түгел кесілді. Содан кейін мұсылман жасақтары франктермен шайқасқа кірісіп, олардың біразы қаза тапты. Сол кезде сұлтанның алдына Абу Атласханның серіктерінің бірі – Хабаш есімді жауынгер әкелінді. Ол бұған дейін франктердің атты әскері құрамында соғысқан еді. Шайқас кезінде Хабаш қарсылас франктік сарбазды найзамен түйреп, атынан құлатып, тұтқынға алған болатын. Сұлтан оның ерлігін жоғары бағалап, марапаттап, лайықты сый-сауға беруге уәде етті.

Бұдан кейін сұлтан ат-Турға (Тирге) қайтып оралып, теңіз жағалауы бойындағы жаулап алынған аймақтарда билік жүргізу үшін әмір Насыр әд-Дин әл-Каймариді өзінің уәлаят басшысы етіп тағайындады. Осыдан әрі ол сапарын жалғастырып, Қасиетті әл-Кудсқа (Иерусалимге) жол тартты. Онда әл-Ақса мешітіне зиярат жасап, оны қайта тұрғызуға жарлық берді. Кейіннен сұлтан әл-Каракқа бет алды.

Сұлтанның әл-Карак қаласына аттанып, ондағы мемлекеттік істерді ретке келтіруі туралы баяндау

Сұлтан джумада әл-ахир айының он үшінші күні әл-Карак қаласына жетті. Сол жерде оған әл-Мәлик әл-Муғисстың ұлдары, қаланың қазии, хатибі және тұрғындардың бір тобы келіп, кешірім сұрап, адалдықтарын білдірді. Сұлтан олармен жылы мәміледе болып, сый-сияпат жасап, ризашылығын білдірді. Кейін ол қамалды қабылдап алып, ішіне кірді.

Сұлтан диуандарды алдырып, әкімшілік істерді реттеді және қаланың әскери құрылымын тәртіпке келтірді. Қала әскеріне өз қазынасынан үш айлық жалақы беруді бұйырды және бұл істі қадағалау үшін арнайы жауапты адам тағайындады. Әл-Муғисстың ұлдарына қалған ақшаны, бағалы маталарды және жиһаздарды сыйға тартты. Сондай-ақ, әл-‘Азиз Фахр әд-Дин Усманды, оның қызметшісін және атабектерін марапаттады. Бәдәуилерге қатысты жарлықтар шығарып, олардың да ант беруін қамтамасыз етті. Қаланың әмірлері мен христиан жетекшілері де оған адалдық сертін берді.

Сұлтан Бәни Махди және Ақаба тайпаларының әмірлерін шақырып, оларға бұйрық берді: ешкім қаланың су мұнараларынан су ішпеуге және аттарын суармауға тиіс. Сондай-ақ ол оларға жергілікті халыққа мейірімді болуды және елдің тыныштығын қамтамасыз етуді өсиет етті.

Сұлтан өзімен бірге болған қазынаның бір бөлігін – жетпіс мың алтын динар мен жүз елу мың күміс динарды, сондай-ақ қолөнер бұйымдары мен зергерлік заттарды сол жерде қалдырды. Кейін әл-Карактан шығып, Қаһирадағы Қасиетті (қамал) әл-Кала‘а әл-Мухтасараға қайтты. Ол раджаб айының он жетісі күні Қаһираға оралды.

Бұл жорығы жалпы тоқсан бес күнге созылды. Сұлтан әл-Муғисстың ұлдарын және оның әйелдерін Мысыр жеріне алып келді [және оның ұлы Фахр әд-Дин Усманға Мысырдағы белгілі бір иеліктерде билік берді және оған жүз құлды қарауға тапсырды].

[Осы жылы Барактың және онымен бірге болған татарлардың исламды қабылдауы туралы баяндау]

Осы жылы татар патшасы Барактың (Беркенің) елшілері келді. Олар – әмір Жалал әд-Дин ибн әл-Қади және шейх Нур әд-Дин Әли болатын. Елшілер өздерімен бірге Барактың исламды қабылдағаны жөнінде хабар жеткізді. Олармен бірге оның хаты да келген еді. Онда ислам дінін қабылдаған татар әулеттерінің есімдері, күпірліктен (куффар қатарынан) бас тартқандардың аты-жөндері, олардың тайпалары, рулары, адам саны мен жауынгерлері егжей-тегжейлі түрде баяндалған болатын.

Ол былай деді: «Исламды біздің үлкен де, кіші де бауырларымыз және олардың ұрпақтары қабылдады. Олардың қатарында – Будакурдың ұлдары өз нөкерлерімен және балаларымен бірге, Кукаджсу мен Бишубук өлкелерінің адамдары, сондай-ақ олардың иеліктеріндегі Қудгу, Қараджа, Биш Бұға, Шрамун, Бурбаку және Манккадар аймақтарының жауынгерлері мен тұрғындары бар. Сонымен бірге Бек Қадақ Байнал, Такузагул, Құтлық Темір Уаджи мен оның ұрпақтары, Дорбай және Хорасанды жаулап алуға аттанған түмен, сондай-ақ Байджумен бірге жүрген барлық сарбаздар да исламды қабылдады». Мысалы, Байналноян, Абкакуа – бәрі де өз туыстары мен отбасыларымен бірге исламды қабылдады, парыздарын орындап, діни рәсімдер мен зекет төледі, газуат пен жиһадты Алла атына атқарды да: «Бізді осы жолға бастаған Аллаға мадақ болсын; Егер Алла бізді тура жолға бастамаса, біз жолдан жаңылар едік» – деді. Біз оқыған аяттағыдай: «Пайғамбар өзіне Тақтадан түскен нәрселерге иман етті» – деген үкім бар. Сондықтан сұлтанға мәлім болсын: мен Хулагуға қарсы соғыс көтердім, ол менің қаныма жат бауырым емес пе, Алланың биік сөзін даңқы үшін және ислам дініне беріктіктен, өйткені ол (Хулагу) –рахымсыз. Ал рахымсыз – Аллаға да, Оның Елшісіне де сенбейді.

Мен сұлтанның елшілерімен бірге өз шабармандарым мен өкілдерімді де жібердім. Олардың қатарында Ербұға, Ертиму және Унамас бар еді. Сондай-ақ, мен оларға Ибн Шихаб әд-Дин Ғазиді қосып жібердім, өйткені ол сұлтанға шайқаста болған және көзімен көрген соғыс оқиғаларының ғажайыптарын баяндай алады. Сондай-ақ, біз сұлтанға игілік пен сәттілік нәсіп болғанын хабарлаймыз, себебі ол мұсылмандар халифатының басына Аббас әулетінен шыққан имамды – әл-Хаким Биамриллаһты орнатты.[Мен оның ыждаһаттығын жоғары бағалап, Ұлы әрі Дана Аллаға шүкірлік пен мадақ айттым]. Әсіресе, оның ислам әскерімен бірге Бағдатқа бет алғаны және сол өңірді кәпірлердің қолынан құтқарғаны жөніндегі хабар жеткен кезде ерекше қуандым. Бұл хаттың жазылған күні – алты жүз алпыс бірінші жылдың ражаб айының басы, жазылған жері – Атиль. Бұл – мазмұны кең, сөзі бай әрі әсерлі ұзақ хат. Мұнда айтылғандар – сол хаттың бір бөлігі ғана.

Оның маңайында ірі ғұламалар мен тақуа шәкірттерінен құралған мүридтері болған. Солардың бірі – шейх Ахмад әл-Багдади әл-Кури есімді ғалым еді. Ал оның өзінен тәлім алған мүридтерінің арасынан шейх Хадим есімді шәкірт ерекше танылған. Бұл шейх кейін Барактың еліне барып, сол жерде тұрақтаған. Ол діндарлығымен, тақуалығымен, шынайы иманымен және турашылдығымен әйгілі болған, ел арасында үлкен беделге ие болған.

Бараққа оның игілігі, тақуалығы және адамдардың оған ықыласпен қарауы жөніндегі хабар жеткен соң, ол шейхқа арнайы елшілер мен алтын тиелген сый жіберді. Онда Барактың өз қолымен жазылған мынадай сөздер болған: «Мына байлық сенде болсын. Сен менің иеліктерімнің ішіндегі қай елге барсаң да, осы байлықты сол жерде сенің үкімің – менің үкімім, сенің бұйрығың – менің бұйрығым болып есептеледі. Кедей-кепшіктер мен басқа да мұқтаждар үшін қажет деп тапқан мөлшерде қаражатты өз қалауыңмен тарата аласың», – деп жазылған еді. Оған Барақ жіберген сый-сияпат келген кезде, шейх оның елшілеріне қарап былай деді: «Қайтындар да оған жеткізіндер: сол дорбаны есекке артып, далалық аймаққа жіберсін. Егер ол алтын толған дорба есекті жыртқыш аңдардан қорғай алса – мен оны қабылдаймын. Ал егер ол оны аңдардың шабуылынан сақтай алмаса – онда маған оның қажеті жоқ». Барақ бұл сөздерді естігенде қатты риза болып, оның парасатын мойындады да: «Мен өзім барып, онымен жүздесемін», – деді.

Ол дереу жолға шығып, шейхтың зікірхана есігіне дейін жетті. Алайда шейх оған бірден ішке кіруге рұқсат етпеді. Барақ үш күн бойы есіктің алдында тұрып, сабырмен күтті. Сол кезде шейх оның шынайы сенімін сынап көруді ойлап, қызметшілерінің біріне бұйрық берді: «Есікті жоғарыдан қарайтын тұғырға шық та, үстінен қоқыс таста», – деді. Қызметші шейхтың айтқанын орындады. Бірақ Барақ орнынан қозғалмады, ашу білдірмеді, сабыр сақтады. Қызметші бұл жағдайды шейхқа хабарлады. Осы сәтте шейх оның жүрегіндегі шынайы иман мен берік сенімді көріп, оны ішке кіргізуге рұқсат берді.

Барақ ішке кірген соң шейхпен амандасып, оның қолынан ислам қабылдады. Сол күннен бастап оның туыстары мен нояндарының көбі ислам дінін қабылдап, мұсылман болды. Бұдан кейін сұлтанның елшілері Барақтың қасында болып, бірге қайтты. Олардың қатарында әмір Сайф ад-Дин Кашарбек ат-Турки Джумдар Хорезмшах және факих Мәжд ад-Дин ар-Рауазрауари болған. Сұлтан Барақтың елшілеріне және олармен бірге келген әл-Ашқари елшілеріне үлкен ықылас танытып, мол сыйлықтар тарту етті.

Бараққа жолданған сыйлықтардың ішінде – Усман ибн Аффанның жазуы бар аса қымбат мөр, түрлі түсті жайнамаздар, венециялық жібек маталар, сәнді киімдер, алтын жалатылған қазандар мен ыдыстар, қырнап жасалған болат қылыштар, алтынмен апталған түйреуіштер мен әшекейлер, еуропалық шлемдер мен алтын жалатылған сауыттар, күміспен безендірілген шамдар мен шырағандар, ою-өрнекпен көмкерілген катапульттар мен шам ұстағыштар, Хорезмде жасалған ер-тұрман, әсем жүгендер, алтын және күмістен соғылған сырғалар, өткір найзалар мен жебелер, күміс шынжырмен көмкерілген алтын шамдар болды. Сондай-ақ қара нәсілді құлдар мен аспаз әйелдер, жүйрік араб тұлпарлары, нубиялық түйелер, үйретілген аңдар, маймылдар мен тотықұстар да сыйға тартылды. Сұлтан Барақтың елшілерін салтанатты киіммен марапаттап, қошеметпен шығарып салды. Олар сол жылдың рамазан айында өз еліне қайтты.

Сол жылы Сайф ад-Дин Бальбан ар-Рашиди ас-Салихиді, Шамс ад-Дин әл-Барли мен ‘Изз ад-Дин ад-Димьятиды тұтқындап, қамауға алды.

Сол жылы шавуәл айының алтыншы күні Александрия портына жолға шықты. Ол жерге жеткен соң, қаланың сырт жағында аялдап, портта ешбір жауынгердің тұрақтамауын қатаң бұйырды. Содан кейін зу-ль-қа‘да айының басындағы сәрсенбі күні қалаға кірді. Сондай-ақ, ол порт тұрғындарынан алынатын салықты, әрбір сатылып немесе сатып алынған зат үшін кинтардың төрттен бір динар мөлшеріндегі алымды алып тастады. Сол уақытта оған порт тұрғындарының арасынан екі адам келді. Олардың бірі – Зайн ад-Дин ибн әл-Бури, ал екіншісі – әл-Мукаррам ибн әз-Зият еді. Олар айламен порттағы жоғалған ақша туралы мәлімдеп, соған қатысты жалған құжаттар жасаған болатын. Сұлтан олардың зұлымдық істерін әшкерелеуге тырысқан әрекеттерін тоқтатып, ибн әл-Буридің ісін жариялауға бұйрық берді. Осылайша ол халық алдында әшкереленді. Ол өзімен бірге болған әмірлерге бағалы маталар мен киімдер сыйлап, зу-ль-қа‘да айының он бірінші күні Қасиетті әл-Джабаль қамалына оралды.

Хулагу әскерлерінің қырғынынан пана іздеп келген татар елшіліктері туралы баяндау

Сол жылы зу-ль-хиджа айының алтыншы күні ислам дінін қабылдауға ниет білдіріп, пана іздеген татарлардың үлкен тобы келді. Олардың саны шамамен мың адам шамасында еді. Олардың арасында ақсүйектердің өкілдері де болды: Кармун, Имтагийе, Нукие, Джабрак, Кубан, Насгийе, Тышур, Набту, Сабхи, Жуджлян, Иджкарка, Иркук, Карай, Салагийе және Мункадим Сарған. Олар Барақтың серіктері еді. Барақ оларды Хулагуға көмекке жіберген еді, олар біраз уақыт оның жанында болды. Алайда Хулагу мен Барақ арасындағы қарым-қатынас шиеленісіп, араздық орнаған кезде, Барақ оларға Хулагудан шығып, өзіне келуді бұйырып хат жазды.

Егер олар оған (Бараққа) бара алмаса, онда Мысыр жерінің жауынгерлерінің жағына өтуге тиіс екені айтылды. Олар келген соң ислам дінін қабылдап, дәрет алып, тазару рәсімін орындады. Аталғандардың ішіндегі беделділері әмір әрі қолбасшы ретінде тағайындалды.

Оларға икта (жер иелігі) мен әскери жалақы мен артықшылықтар берілді. Олар сыйлықтармен, киім-кешекпен және бағалы тартулармен түрде марапатталды. [Олар әл-Люк аймағына орналастырылды].

Бұл жайында қази Мухй ад-дин ибн Абд аз-Захир былай деген:

*Уа, әлемнің иесі,
Халықтарға қайыр мен игілік болған!
Уа, әділдігімен зұлымдықтың ізін жойған,
Қиянаттың ауыртпалығын жеңілдеткен әділет иесі!
Уа, татарларды өзіне олжа етіп айдаған,
Қылышының өткірлігінен олар қойдай ыдыраған баһадүр!
Сенің семсеріңнің сәулесінен олар зәре-құтынан айырылып,
Жазаның қаһарына ұшыраудан қорқып, қашты.
Олардың барлығы сенің құдіретіңе жетіп,
Сенен гана пана тапты.
Сенің қасиетті ордаң – олардың қорғаны,
Сенің әділдігің – олардың амандығы.
Олар өздерін апат пен кесапаттан сенің рақымың арқылы құтқарды,
Сенің елің мен жеріңді бейбіт мекен етті,
Сенің атты әскеріңнің тұяғы тиген жер – олар үшін жұмаққа айналды.
Олар сенің сөзіңмен тыныштыққа ұмтылды,
Сенің әділдігіңмен бейбіт өмірге бет бұрды.
Өйткені ол қанға боялды,
Сен антпен байланысқан жүректерге тиесілісін бердің.
Уа, замана әміршісі,
Патшалар – сенің құзырындағы құлдарың.*

Сол жылы Дамаск қаласында шейх, имам, ғалым Әбу әл-Қасым Мұхаммад ибн Ахмад ибн әл-Муаффақ ибн Джа‘фар әл-Андалуси әл-Мурси ан-Нахуи дүниеден өтті. Ол іліммен танылған, араб грамматикасы саласында ерекше жетістікке жеткен ғұлама еді. Ол «әл-Муфассал» еңбегіне, әл-Джазулидің «Мукаддима» кітабына және аш-Шатыбидің қасидасына түсініктеме жазған болатын.

Қаһирада шейх, имам Камал әд-Дин Әбу әл-Хасан ‘Али ибн Әбу әл- Фауарис Шуджа‘ ибн әл-Аббас ибн ‘Абд әл’-Мутталиб әл-Кураши әл-Хашими әл-Мысри, зағип қари және шафиғи мазһабының өкілі өмірден өтті. Ол Мысыр мен Қаһирада Құран оқыту ілімінің алдыңғы қатарлы ұстаздарының бірі болды. Көптеген шәкірт одан білім алды, ал ол дүниеден өткенде Мысыр жеріндегі Құран оқыту дәстүрінің жетекшілігі өз мәресіне жетті.

Сол жылы аш-Шараф Әбу әл-Аббас Ахмад ибн әс‘-Сикилли де қайтыс болды. Ол жеңілтек мінезді, бірақ дарынды ақын еді.

Рукн ад-Дин Байбарс ад-Дауадар әл-Мансуридің «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хижра» еңбегіндегі бұл үзіндіде 661 жыл оқиғалары Хулагу дәуірінен кейінгі ислам әлеміндегі саяси және діни қайта құрылымдарды сипаттайды. Әсіресе, еңбекте Аббас халифатының қайта қалпына келтірілуі, әл-Хаким Биамриллаһтың халифа тағына отыруы және оның алғашқы құтпаларының мазмұны егжей-тегжейлі суреттеледі. Бұл мәліметтер Бағдаттың құлауынан кейінгі Мысырдағы билік идеологиясының қалыптасу үрдісін және сұлтан Бейбарыс пен жаңа халиф арасындағы билік легитимациясының исламдық негіздерін айқын көрсетеді. Мәтінде келтірілген халифаның құтпалары ислам саяси ойының ренессанстық сипатын паш етеді. Онда имаматтың діни заңдылықтары, жиһад парызы мен мұсылман қауымының бірлігі туралы уағыздар арқылы сұлтан билігі мен діни биліктің өзара үйлесімін дәріптеу идеясы байқалады. Мұндай риторика ислам өркениетінің XIII ғасырдағы идеологиялық жаңғыруының айғағы ретінде бағалануы мүмкін. Байбарс ад-Дауадар бұл оқиғаларды шынайы куәгерлердің

баяндамасына сүйене отырып жазғандықтан, оның мәліметтері Рашид ад-Диннің «Жамиғ атауарих» және Вассафтың «Таджзият ал-амсар» шығармаларындағы деректермен салыстырғанда нақтылығы мен хронологиялық дәлдігімен ерекшеленеді.

Алайда, Рукн ад-Дин Байбарс ад-Дауадар мен Рашид ад-Дин еңбектерінде Жошы ұлысы мен Елхан мемлекеті арасындағы саяси қатынастарды баяндау тәсілдерінде бірқатар айырмашылықтар байқалады. Егер Байбарс оқиғаларды куәгерлік нақтылықпен және исламдық риторика тұрғысынан түсіндірсе, Рашид ад-Дин оқиғалардың саяси себептерін терең талдауға ұмтылған. Мәселен, Рашид ад-Дин Алтын Ордадағы ішкі қақтығыстардың бастауын Ногай мен Салджидай-гургән арасындағы туыстық байланыстар мен діни қайшылықтардан туындағанын атап өтеді: Ногайдың қызы Кабактың исламды қабылдауы мен одан кейінгі отбасылық жанжалдар Токту хан мен Ногай арасындағы соғысқа алып келгенін жазады [12, 123-124 бб.].

А.А. Порсин Рукн ад-Дин Байбарс ад-Дауадардың «Зубдат әл-фикра» дерегіндегі Берке хан мен Хулагу арасындағы қатынастарды сипаттаған баяндау тәсілін деректанулық тұрғыда саралайды. Порсиннің пікірінше, Байбарс ад-Дауадар Берке ханды ислам дінінің қорғаушысы ретінде бейнелей отырып, оның Хулагуға қарсы күресін тек саяси емес, ең алдымен діни-идеологиялық сипатта көрсеткен. Бұл тұрғыдан алғанда, Берке ханның әрекеттері ислам әлеміндегі «қасиетті соғыс» ұғымымен сабақтасып, Мәмлүк Египетімен ортақ рухани одақтың қалыптасуына негіз болды [13, 44-46 бб.].

XIV ғасырдың алғашқы ширегінде Алтын Орда мен Мәмлүк Египетінің арасындағы қарым-қатынас жаңа дипломатиялық сипатқа ие болды. Алтын Орда билеушілері ислам әлеміндегі өз орнын күшейту мақсатында «нақтылы дипломатия» дәстүрін белсенді қолданған. Бұл үрдіс туралы деректерді ал-Айни келтіреді: 1323-1324 жылдары Египетке келген Алтын Орда елшілігі мен Каир сарайының арасындағы дипломатиялық дағдарыс – сол дәуірдің ерекше саяси оқиғасы ретінде сипатталады [14, 370 б.].

Зубдад әл-фикрада екі ел арасындағы дипломатиялық қарым-қатынасты сипаттай келе, Барактың (Берке ханның) исламды қабылдауы туралы баяндайды. Автор бұл оқиғаны рухани тазару мен саяси бетбұрыстың көрінісі ретінде сипаттап, ислам дінінің Жошы ұлысындағы таралуына тарихи негіз қалдырады. Барактың шейх Хадиммен кездесуі және оның қолынан ислам қабылдауы жөніндегі баяндау – дін мен билік арасындағы өзара ықпалдастықтың символдық көрінісі. Бұл эпизодтың маңызы тек діни тұрғыда ғана емес, саяси контексте де зор, өйткені ол Берке ханның Хулагуға қарсы шығуын діни легитимациямен байланыстырып түсіндіреді.

Алтын Орданың ислам өркениетімен өзара байланыстары мен исламдану үдерісінің тарихи кезеңдерін И.М. Миргалеев талдай келе, Жошы ұлысы XIII ғасырдың ортасына қарай саяси және әкімшілік тұрғыдан дербес мемлекет ретінде қалыптасып үлгерген, сондықтан оның билеушілері ислам әлемімен тығыз әрі достық қарым-қатынас орнатқанын жазды. Әсіресе, Берке ханның ислам дінін қабылдауы Алтын Орданың ислам әлеміндегі мәртебесін түбегейлі өзгертті. Бұл мәселе Жошы ұлысын басқа Шыңғыс ұрпақтарының иеліктерінен ерекшелендіріп, оны мұсылман елдері үшін «дінсіздік пен соғыс өлкесі» емес, ислам дінін ұстанатын саяси құрылым ретінде танытты [15, 6-7 бб.].

Деректегі Берке ханның исламды қабылдағандығы туралы хат Орта ғасырдағы дипломатиялық және теологиялық дискурстың айқын үлгісі. Онда исламды қабылдаған моңғол әулеттерінің есімдері, олардың ру-тайпалық құрамы және саяси ұстанымдары нақты көрсетілген. Мұндай мәліметтер Жошы ұлысы мен Мәмлүк сұлтандығы арасындағы алғашқы діни-саяси байланыстардың нақты жазбаша куәсі болып табылады. Сонымен қатар, Барактың хатына енгізілген Құран аяттары мен діни формулалар исламдық саяси ойдың моңғол билік жүйесіне сіңісу процесін дәлелдейді.

В.П.Костюков аталмыш үзіндіні XIII ғасырдың 60-жылдарының басындағы Жошы ұлысы билеуші әулеттерінің генеалогиялық құрылымы мен олардың мәртебелік иерархиясын нақтылауға мүмкіндік беретін деректік тұрғыдан құнды әрі болашағы зор тарихи дерек көзі

ретінде қарастырады. Зерттеуші Будакурдың ұлдарын – Құтлұғ-Бұға мен Жошы-Бұғаны – Баһадүрдің балалары деп есептейді. Оның пайымдауынша, Баһадүр Венгрия жорығында («Бахату») қаза тапқан. Алайда ол Әбілғазының еңбегіндегі: «Берке хан дүние салғаннан кейін Менгу-Темір Бахадурды Шибан ұлысының билеушісі етіп бекітті» деген мәліметті ескерусіз қалдырған [16, 191 б.].

В.П.Костюковтың зерттеуінде Қаражар есімі Удурдың аттас ұлымен, Ширамун – Шингкурдың екінші ұлы Ширамунмен, Менгқадар – Буваланың ұлы Минкқадармен, ал Тоғузоғұл – Таңғұттың екінші ұлымен сәйкестендірілген [17, 187 б.]. Ғалымның пікірінше, егер Берке ханның түпнұсқа хаты табылар болса, исламды қабылдаған Беркенің серіктері мен жақтастарының нақты әрі толық тізімін анықтауға мүмкіндік туар еді. Зерттеуші жоғарыда аталған есімдердің хаттың кіріспе бөлігінде болғанын болжап, оны Берке хан мен оның шығыс және батыс қанаттағы оғландарының атынан жолданған ұжымдық үндеу ретінде қарастыруға болатынын айтады.

В.П.Костюковтың пайымдауынша, бұл жерде аталатын Будакур – Беркенің туған бауыры Будамен бір тұлға [18, 38 б.]. Ал Пулад-Кукаджасу (Кукаджур) мен Яншунук есімдері Беркенің тағы бір туған бауыры - Беркечардың ұлдары Кукджу мен Йису-Бұғамен сәйкестендіріледі. Костюковтың тұжырымынша, Беркечар ұлысы Созақ өңірінде орналасқан [17, 188 б.]. Сонымен қатар, зерттеуші хатта Будакур мен Беркечар есімдерінің аталмауына назар аударады, себебі, тарихи деректерге қарағанда, Беркенің туған бауыры Беркечар ол кезде тірі болған және 1269 жылы өткен Талас құрылтайына қатысқан [17, 188 б.].

«...және олардың жерінде тұратын Кудагу, Қаражар, Танушбука, Ширамун, Бузбаку...» деген жол түпнұсқада «және Кудагу иелігіндегі (жер иесі) Қаражар, Танушбука, Ширамун және Бузбаку жерлерінде тұратындар» деген мағынада айтылған болуы мүмкін. Осыған сүйене отырып, аталмыш үзінді Жошы ұлысының шығыс қанатына (Орда-Ежен, Удур, Шинкум, Шингкур және Тұқа-Темір ұлыстарына) тиесілі жошылықтарды меңзейтінін байқауға болады. Мұны Ширамунның Шингкурдың мұрагері Ширамунмен, Қаражардың Удурдың мұрагері Қарачармен, ал Кудагудың Орда-Еженнің алтыншы ұлы Құтқумен сәйкестендіруі дәлелдейді. Құтқу өз кезегінде Орда ұлысының билігі үшін талас жүргізген Кублюктің атасы болып табылады. Ол өз талабын бұл ұлыспен бұрын оның әкесі мен атасы билік еткен деген негізге сүйеніп дәлелдеген [19, 67-68 бб.].

Сонымен қатар, деректерде Қарачардың ұлы Құтқудың (Кутуку) қызметі және оның Арық-Бұғаға қолдау көрсеткені жөнінде мәліметтер бар. Құбылайдың Құтқуды Түркістанға жер аударуы туралы мәлімет те осы Қарачардың ұлы Құтқуға қатысты екені сөзсіз. Бұдан бөлек, тарихи деректер Құтқудың әкесі Қарачардың Ариг-Буганы қаған деп жариялаған құрылтайға қатысқанын дәлелдейді [17, 187 б.].

Осылайша, үзіндіде аталған бес тұлғаның екеуі – Танушбуга мен Бузбаку – нақты анықталмай отыр. Зерттеушінің пікірінше, олар Тұқа-Темір ұлысының және ұрпақсыз өткен Шингқұм ұлысының билеушілері болуы мүмкін. Шингқұм қайтыс болғаннан кейін оның ұлысы әулеттің кез келген өкіліне берілген болуы ықтимал.

«Менгқадар өз әскері мен қызметшілерімен, Беккадак-Байнал, Тоғузоғұл, Құтлық-Темір, Аджи балаларымен, Дурбай» деген жолдар, ықтимал түрде, Алтын Орданың батыс қанатындағы ұлыстардың билеушілеріне қатысты болуы мүмкін. Бұл жерде Менгқадар мен Тоғузоғұлдың сәйкестендірілуі де айқын: біріншісі – Бувала ұлы Минкқадармен, ал екіншісі – Таңғұттың ұлымен байланыстырылған. Менгқадардың есімі «әскерлері мен қызметшілерімен бірге» деген эпитетпен алғаш аталуына қарағанда, оның саяси беделі мен мәртебесі айрықша болғаны анық.

Біздің ойымызша, оның Жошы ұлысының батыс қанатындағы беделі Орда-Ежен ұлысының шығыс бөлігіндегі мұрагерлердің мәртебесіне тең болған. Бұл билік мұрагерлік арқылы әкесінен – Бувал-Мауциден берілген. Ол Шағатай ұрпағы Муджи Йаямен тең тұлға болуы екіталай, себебі оның ұлы Некудер-Текудер Хулагудың Иран жорығына Шағатай ұлысынан қатысқан. Егер Муджи Йая мен Мауци бір тұлға болса, онда оның ұлы Некудер

жорыққа Жошы ұлысының батыс қанатынан қатысуы тиіс еді. Бұл деректер олардың генеалогиялық және саяси айырмашылығын көрсетеді.

Ғталмыш деректе аталған Аджи – кейінірек Ноғайдың серіктесі болған және оның ұлдарының қолынан қаза тапқан Құрмышының ұлы Абаджи болуы ықтимал. Кейбір деректерде Құрмышының өзі Орда Еженнің ұлдарының бірі ретінде де кездеседі [14, 101 б.].

Беккадак-Байнал есімін зерттеушілер Шибанның екі ұлымен – Қадақ пен Байналмен сәйкестендіреді. Әбілғазының мәліметтері бойынша, олар Шибанның батыс ұлысына қарасты Корал уалаятына жіберілген еді. И.А.Мустахимовтың «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» шығармасындағы Шибанға қатысты үзіндіні жаңаша оқуы нәтижесінде, Шибан ұрпақтарына келесі ұлыстар тиесілі болғаны анықталады: Қара Ұлақ (Валахия), Джулат (Кавказ аумағы), Қырық-Йер (Қырым), Жаңакент (Сырдария бойы) және Күйдай (Шибанның атақонысы). Сонымен қатар, Шибан билігіне бағынышты төрт темник туралы да мәлімет бар: Бурундай киат, Түкбұға түмен, Тайбұға бүркіт және Алибек қоңыраттың арғы атасы [20, 217 б.].

Аталған тұлғалардың ішінде Бурундай – 1259-1260 жылдары Даниил Галицкиймен соғысқан, ал оның ұлысы Күремсі (Құрмышы) иелігіне ауыстырылған темник ретінде белгілі [21, 181 б.]. Тукбуға болса, 1262-1263 жылдары Қырым қаласының билеушісі ретінде айтылады. Сондай-ақ, қоңыраттар тайпасының Кавказ өңірінен шыққанын ескерсек, бұл мәліметтер Жошы ұлысының этно-саяси құрылымын және Шибан ұрпақтарының географиялық ықпал аймағын нақтылай түседі.

Шежірелік аңызға сәйкес, әмір Нангудай қоңырат атақты ноян (немесе төре) Нұқайдан тарайды. Аңыз бойынша, Нұқайдың ұлы Аққадай баһадүр «Булғар, Шеркес және Қазан елдерін» билеген. Осы әмірдің ұлы Нангудай алғашында шеркестерге билік жүргізіп, кейінірек Өзбек ханның ордасына келіп, онда әмір ал-умара (әмірлер әмірі) дәрежесіне дейін көтерілген [22, 154 б.]. Сондай-ақ, деректерде бұрқыттар тайпасының XIV ғасырдың ортасына дейін Қырым өңірінде өмір сүргені, кейіннен шығысқа қарай, яғни қазіргі Орал маңына қоныс аударғаны белгілі [23, 318 б.].

Жоғарыда аталған мәліметтерді қорыта келгенде, Шибани әулетінің Берке хан дәуірінде Жошы ұлысының батыс бөлігінде үш негізгі иелігі болғанын айтуға болады: Валахия, Джулат және Қырым. Ал Менгу-Темір билігі кезінде Қырым иелігі Тұқа-Темір ұрпағы Ұран-Темірге берілген [26, 191 б.]. Осыған байланысты деректе: «Сайын ханның ұлдары Шибан ханның ұлдарының қолындағы мемлекетті жұлып алды» деген жол бар [14, 384 б.], бұл Алтын Орда ішіндегі билік пен иеліктердің қайта бөлінісін көрсетеді.

Егер бұл болжам дұрыс болса, онда Қадақ, Байнал және Құтлық-Темір (біз оны Шибанның тоғызыншы ұлы Саилқанның ұлы Құтлық-Темірмен байланыстырамыз) шамамен 1263 жылы Жошы ұлысының батыс бөлігіндегі үш ірі иеліктің билеушілері болған: Қара Ұлақ (Валахия) – Алтын Орданың ең батыс шекарасындағы, Бувал ұлысынан да әрі орналасқан аймақ; Қырым және Джулат. Бұл шибанилер өз иеліктерін ұрпақсыз өткен Жошы ұлдарының – Чилаукунның [24, 107 б.], Исанның, Буруның, Дукаджидің және Мұхаммедтің өлімінен кейін иеленуі әбден мүмкін [24, 433-434 бб.].

Алайда, назар аударарлық жайт – деректегі хат мазмұнында Бату ұрпақтарының аты аталмайды. Бұл Берке хан дәуірінде Батудың заңды мұрагерлері биліктің нақты тетіктерінен шеттетілгенін көрсетеді. Көрініп тұрғандай, Берке өзінің билігі кезінде негізінен туған бауырлары Беркечар мен Будакурдың ұлдарына, сондай-ақ Шибани әулетінің көптеген өкілдеріне сүйенген.

Сонымен қатар, ресми деректерге қарағанда, Беркенің мұрагері болып Менгу-Темір танылған [14, 151 б.]. Бұл жөнінде зерттеуші Р.Ю.Почекаев Беркенің Менгу-Темірді мұрагер ретінде мойындауы басқа жошылық әулеттердің (соның ішінде батуйдтердің) оның билігін мойындауының негізгі шарты болған деген пікір айтады [25, 268 б.].

Тағы бір ықтимал нұсқа бойынша, Бату мен оның көптеген бауырлары қайтыс болғаннан кейін Берке барлық жошылықтар мен шыңғыс ұрпағы үшін «аға» (ака) дәрежесіне ие болған. Бұл мәртебені оған тіпті қарсыласы Хулагу да мойындаған. Улагчи қайтыс болғаннан кейін

так мұрагерін анықтау кезінде жошылар мен батуидтер Туда-Менгу мен оның регенті Боракшиннің кандидатурасын қабылдамай, Менгу-Темірді таңдаған. Ал Берке аға ретінде оның регенті болған. Яғни, 1261 жылы Туда-Менгу де, Менгу-Темір де әлі кәмелетке толмаған жас мұрагерлер еді.

Осылайша, «Зубдат әл-фикра» еңбегіндегі мәліметтер 1262-1263 жылдардағы Алтын Орданың саяси элитасының құрылымы мен билік иерархиясын нақтылайтын аса құнды деректер қатарына жатады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде Рукн ад-Дин Байбарс ад-Дауадар әл-Мансуридің «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хижра» еңбегі XIII ғасырдың ортасындағы Таяу Шығыс пен моңғол дәуірінің тарихын зерттеуде аса маңызды дереккөз екендігі дәлелденді. Еңбекте Хулагу ханның Бағдатқа жасаған жорығы, Аббас әулетінің билігінің аяқталуы, кейінгі кезеңдегі халифат билігінің қайта қалпына келтірілуі және Берке ханның исламды қабылдауы сияқты тарихи оқиғалар біртұтас саяси-өркениеттік үдеріс ретінде суреттеледі.

Зерттеу барысында анықталғандай, Байбарс ад-Дауадар деректі куәгерлік сипатта жазған, сондықтан оның баяндауларында тарихи дәлдік пен хронологиялық жүйелілік сақталған. Сонымен қатар, автордың діни және идеологиялық ұстанымы мәтіннің құрылымы мен риторикасында айқын көрініс табады. Ол ислам өркениетінің күйзелісін, халифаттың құлауын және жаңа саяси биліктің діни заңдылықпен заңдастырылуын моральдық тұрғыда түсіндіреді. Бұл еңбекті тек тарихи хроника ретінде ғана емес, сонымен қатар исламдық саяси ойдың айнасы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Деректегі Барақтың исламды қабылдауы туралы мәліметтер моңғол билеушілерінің діни бағыттағы трансформациясын көрсетуімен ерекше құнды. Бұл эпизод исламның Жошы ұлысындағы таралуын және Мәмлүк сұлтандығы мен Еуразия кеңістігіндегі мұсылман мемлекеттері арасындағы жаңа идеологиялық одақтың қалыптасуын дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелері «Зубдат әл-фикра» еңбегін тек Мәмлүк Египеті немесе Аббас халифаты тарихының контекстінде ғана емес, сонымен қатар моңғол кезеңіндегі ислам өркениетінің саяси және рухани трансформациясын зерделеуде кешенді дереккөз ретінде қарастыру қажет екенін көрсетті. Бұл еңбек арқылы Хулагу хан дәуіріндегі билік легитимациясы, исламдық риториканың қайта жаңғыруы және моңғол элитасының исламдану процесі туралы жаңа ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік туды.

Қорыта айтқанда, Байбарс ад-Дауадардың «Зубдат әл-фикра» еңбегі XIII ғасырдағы ислам әлемі мен Елхан мемлекеті арасындағы саяси, діни және мәдени байланыстарды зерделеудің маңызды деректік негізі болып табылады. Ол Хулагу мен Берке дәуірлерін тек жаугершілік тарих тұрғысынан емес, өркениеттік сабақтастық және діни парадигма тұрғысынан пайымдауға жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тизенгаузен В. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских.* – СПб.: Издано на издвение С.Г. Строганова, 1884. XVI + 564 с.
2. Morgan D. *The Mongols.* – Oxford: Blackwell, 1986.
3. Jackson, P. *The Mongols and the West: 1221-1410.* – London: Pearson Longman, 1999. – 416 p.
4. Amitai, R. (2001). *Al-Nuwayrī as a historian of the Mongols. The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800),* 23-36.
5. Richards, D. S. (2001). *A Mamluk Amir's Mamluk History: Baybars al-Mansuri and the Zubdat al-Fikra.* In H. Kennedy (Ed.), *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800) (pp. 37-44).* Leiden: Brill.

6. Порсин А.А. *Источник информации Рукн ад-Дина Бейбарса в освещении им междоусобной войны в Золотой Орде в конце XIII – начале XIV веков // Золотоордынское обозрение. – 2015. – №4. – С. 29-53.*

7. Сабитов Ж.М. *Интерпретация сведений «Зубдат ал-фикра» в научном труде А.А. Порсина // Золотоордынское обозрение. – 2020. – Т. 8, №3. – С. 552-562. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-3.552-562.*

8. Сабитов Ж.М., Тулеубаева С.А. *Анализ достоверности «курейшитской генеалогии» Идегея из «Джами ат-таварих» Кадыр Али-бека и трактата «О роде князей Юсуповых» // Золотоордынское обозрение. – 2023. – Т. 11, №2. – С. 453-462. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.453-462. EDN: UBVRJI.*

9. Тулеубаева С.А. *Труд Эмира Рукн Ад-Дина Байбарса Аль-Мансури Ад-Дауадара «Зубдат Аль-Фикра Фи Тарих Аль Хиджра» как важный источник по истории правления Султана Байбарса // Вопросы востоковедения. – 2024. – №1. – С. 96-103.*

10. Мекебаев, Т.Қ., Кумганбаев, Ж.Ж., Макашева, Ж.С. *Особенности внешнеполитической системы Золотой Орды (на основе персидских и арабских источников) // Вестник КазНУ. Серия историческая (KazNU Bulletin. History series). – 2016. – №4(83). – С. 45-56.*

11. Арсланова, А.А. *Из истории изучения «Тарих-и Вассаф» в отечественной и зарубежной историографии // Средневековые тюрко-татарские государства. – 2017. – №9. – С. 45-56.*

12. *Rashid al-Din. Jami' al-Tawarikh (The Compendium of Chronicles). Vol. II. Translated by W. M. Thackston. – Cambridge, MA: Harvard University / Columbia University Press, 1998. – pp. 123-124.*

13. Порсин А.А. *История Золотой Орды конца XIII – начала XIV веков в труде Рукн ад-Дина Бейбарса ал-Мансури «Зубдат ал-фикра». – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2018. – 276 с.*

14. *История Казахстана в арабских источниках. Т. 1. / Пер. с араб. яз.; сост. и ред. А.К.Муминов, В.П. Юдин. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 412 с.*

15. *Ислам и власть в Золотой Орде. Сборник статей / Под ред. И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2012. – 332 с.*

16. *Кляшторный С.Г. Султанов Т.И. «Казахстан: летопись трех тысячелетий». А. 1992.*

17. *Костюков В.П. «Улус Джучи и синдром федерализма»//Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. - 2007. - №1.*

18. *Муизз ал Ансаб, 2006 - История Казахстана в персидских источниках. Том 3. (Муизз ал Ансаб). Алматы. 2006.*

19. *Рашид ад-Дин «Сборник Летописей» т.2. М. 1960.*

20. *Мустакимов И.А. «Владения Шибани Абулхаир-хана по данным Таварихи гузида Нусрат-наме»//Национальная история татар. Теоретико-методологическое введение. Казань. 2009.*

21. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды/Сост. В. Тизенгаузен. Т. 1: Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884.*

22. *Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. «Клановая структура Улуса Джучи». Казань: ФЭН, 2007. С. 108-143.*

23. *Иванич М. «Дафтар–и Чингиз–наме как источник по истории кочевых обществ» //Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223-1556. Материалы Международного научного семинара «Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223-1556», 23-26 июня 1998 г. – Казань, 2001.*

24. *История Казахстана в персидских источниках. Том 3. (Муизз ал Ансаб). Алматы. 2006.*

25. *Почекаев Р.Ю. «Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды». СПб. Евразия 2010г. 408с.*

References:

1. Tizengauzen V. *Sbornik materialov, odnosiaschikhsia k istorii Zolotoi Ordy. T. I: Izvlecheniia iz sochinenii arabskikh.* – SPb.: Izdano na izhdivenie S. G. Stroganova, 1884. XVI + 564 s.
2. Morgan D. *The Mongols.* – Oxford: Blackwell, 1986.
3. Jackson P. *The Mongols and the West: 1221-1410.* – London: Pearson Longman, 1999. – 416 p.
4. Amitai R. *Al-Nuwayrī as a historian of the Mongols.* // *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800).* Leiden: Brill, 2001. – P. 23-36.
5. Richards D. S. *A Mamluk Amir's Mamluk History: Baybars al-Mansuri and the Zubdat al-Fikra.* In: Kennedy H. (Ed.) *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800).* Leiden: Brill, 2001. – P. 37-44.
6. Porsin A.A. *Istochnik informatsii Rukn ad-Dina Beibarsa v osveshchenii im mezhdousobnoi voiny v Zolotoi Orde v kontse XIII – nachale XIV vekov.* // *Zolotoordynskoe obozrenie.* – 2015. – №4. – S. 29-53.
7. Sabitov Zh. M. *Interpretatsiia svedenii “Zubdat al-fikra” v nauchnom trude A. A. Porsina.* // *Zolotoordynskoe obozrenie.* – 2020. – T. 8, №3. – S. 552-562. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-3.552-562.
8. Sabitov Zh. M., Tuleubaeva S. A. *Analiz dostovernosti “kureishitskoi genealogii” Idegeia iz “Dzhami at-tavarikh” Kadyr Ali-beka i traktata “O rode kniaziei Iusupovykh”.* // *Zolotoordynskoe obozrenie.* – 2023. – T. 11, №2. – S. 453-462. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.453-462. EDN: UBVRJI.
9. Tuleubaeva S. A. *Trud Emira Rukn ad-Dina Beibarsa al-Mansuri ad-Dauadara “Zubdat al-Fikra fi Tarikh al-Hidzhra” kak vazhnyi istochnik po istorii pravleniia Sultana Beibarsa.* // *Voprosy vostokovedeniia.* – 2024. – №1. – S. 96-103.
10. Mekebaev T. K., Kumganbaev Zh. Zh., Makasheva Zh. S. *Osobennosti vneshnepoliticheskoi sistemy Zolotoi Ordy (na osnove persidskikh i arabskikh istochnikov).* // *Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya (KazNU Bulletin. History series).* – 2016. – №4(83). – S. 45-56.
11. Arslanova A. A. *Iz istorii izucheniiia “Tarikh-i Vassaf” v otechestvennoi i zarubezhnoi istoriografii.* // *Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva.* – 2017. – №9. – S. 45-56.
12. Rashid al-Din. *Jami' al-Tawarikh (The Compendium of Chronicles). Vol. II.* Translated by W. M. Thackston. – Cambridge, MA: Harvard University / Columbia University Press, 1998. – Pp. 123-124.
13. Porsin A. A. *Istoriia Zolotoi Ordy kontsa XIII – nachala XIV vekov v trude Rukn ad-Dina Beibarsa al-Mansuri “Zubdat al-fikra”.* – Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2018. – 276 s.
14. *Istoriia Kazakhstana v arabskikh istochnikakh. T. 1. / Per. s arab. iaz.; sost. i red. A. K. Muminov, V. P. Iudin.* – Almaty: Daik-Press, 2005. – 412 s.
15. *Islam i vlast' v Zolotoi Orde. Sbornik statei / Pod red. I. M. Mirgaleeva, E. G. Saifetdinovoi.* – Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2012. – 332 s.
16. Klyashtornyy, S. G.; Sultanov, T. I. *Kazakhstan: letopis' trekh tysyacheletiy.* – Almaty, 1992.
17. Kostyukov, V. P. *Ulus Dzhuchi i sindrom federalizma.* // *Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana.* – 2007. – №1.
18. *Mu'izz al-Ansab.* // *Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. T. 3.* – Almaty, 2006.
19. Rashid ad-Din. *Sbornik letopisey. T. 2.* – Moscow, 1960.
20. Mustakimov, I. A. *Vladieniya Shibani Abulkhayr-khana po dannym Tavarikhi guzidai Nusrat-name.* // *Natsional'naya istoriya tatar: teoretiko-metodologicheskoe vvedenie.* – Kazan, 2009.
21. *Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy / Sost. V. Tizengauzen. T. 1: Izvlecheniya iz sochineniy arabskikh.* – SPb., 1884.
22. Iskhakov, D. M.; Izmaylov, I. L. *Klanovaya struktura Ulusa Dzhuchi.* – Kazan: FEN, 2007. – S. 108-143.
23. Ivanich, M. *Daftar-i Chingiz-name kak istochnik po istorii kochevykh obshchestv.* // *Istochnikovedenie istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordy). Ot Kalki do Astrahani. 1223-1556. Materialy mezhdunarodnogo seminara.* – Kazan, 2001.
24. *Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. T. 3. (Mu'izz al-Ansab).* – Almaty, 2006.
25. Pochekaev, R. Yu. *Tsari ordynskie. Biografii khanov i praviteley Zolotoy Ordy.* – SPb.: Evraziya, 2010. – 408 s.